

PLÉH CSABA

A humán kommunikáció a megismeréstudomány perspektívájából

4.3.1 A kommunikáció és a reprezentáció versengéséről

A mai interdiszciplináris tudományosságban egy időnként rejtett, időnként nyílt vita fogalmazódik meg a megismeréstudomány, vagyis a legtágabban értelmezett kognitív szemlélet és a kommunikációs paradigmák mint egységesítő felfogások között. A klasszikus kognitívizmus kiindulópontja egy önmagába zárt individuum, amely szimbólumokat kezel, a szimbólumokat azonban önmagában, mintegy a rendszeren belül teszi átalakítások tárgyává. Eszményképe egy olyan megoldás, ahol nem történik utalás sem a szimbólumok tárgyi intencionalitására (vagyis arra, hogy mire is vonatkoznak), sem a szimbólumok személyközi elhelyezésére (arra, hogy miként teremtenek azok közösséget, illetve hogyan feltételeznek egy közösséget másokkal). A klasszikus megismeréstudomány alapvető szemlélete a szolipszista emberkép sajátos kibontakoztatása a 20. század végén. Úgy beszél szimbólumokról, hogy eszményképe szerint ezekről egy „tisztán szintaktikai elméletet” (Fodor 1975, 1996a) lehessen létrehozni. Ebben a felfogásban a szemantika úgy jelenik meg, mint valami „rontás”, valamiféle visszahúzó erő, amely csak figyelmeztet arra, hogy szimbólumaink – Hernád István (1996) kifejezésével – le vannak horgonyozva az észlelés és a társas élet világában, de ezt a lehorgonyzást igazából nem kell figyelembe vennünk. A klasszikus kognitívizmus alap gondolata a pusztán forma- vagy mintázatfüggő feldolgozás. (Ennek kritikai értékelésére lásd Crane 1990.)

A tiszta szintaktikai felfogásnak első pillanattól gondjai vannak. Az egyik a valósággal történő kapcsolatok létesítése. A klasszikus reprezentációs elmélet logikája ezt valahogyan úgy oldja meg, hogy egy másik elmélet, a leírásokkal operáló gondolkodás nyelvének elméletétől eltérő felfogás lép előtérbe a közvetlen érzékelési folyamatok jellemzésére. Mondhatjuk azt, hogy az agyfiziológia térén ez, hisz az idegrendszeri átkódolási mechanizmusok hoznak létre egy olyan projekciós felületet, belső érzéketi mezőt, amellyel azután dolgozni kezd a reprezentációs gépezet. Hernád István (1996) pontosan specifikálta ezt a problémát, mikor úgy fogalmazta meg, mint a *szimbólumlehorgonyzás* kérdését. Rámutatott, hogy igazából a szimbólumfeldolgozó mechanizmusoknak – bárhol vélekedjünk is az elme szigorúan szintaktikai elméletéről; akár hiszünk abban, hogy ez feltétlenül együtt jár egy szemantikával (vö. Crane 1990), akár nem (Stich 1983) –, a szimbólumoknak mindenképpen fel kell töltődniük a percepció világában. Valamilyen (a szintaktikai, formai ihletésű reprezentációs elméletben nem specifikált) mechanizmus szükséges ahhoz, hogy szimbólumaink kilépjenek a gép-agy, a tiszta gondolkodás világából. Ezt a kérdést nevezi Hernád a szimbólumlehorgonyzás problémájának. Véleménye

szerint ezt a lehorgonyzást az érzéketi felületekről vetülő „belső érzéki képletek” kategóriákban való feldolgozása oldja meg. Ez a kategóriákban történő feldolgozás nem szükségszerűen igényel szimbólumokat; automatikusan, igen gyorsan megy végbe mintázatkiemelő algoritmusok segítségével. Kategorizációs gépezeteink töltik fel első lépésként tartalommal a szimbólumokat. Ezzel egyben a világba való kilépést is biztosítják: az érzéki kategorizáció megelőzi a szimbólumokat, azok erre épülnek. Ugyanakkor a későbbi fázisokban, a „kiinduló lépés” után Hernád felfogása megengedi a szimbólumok aktív szerepét, azt, hogy miután feltöltődtek jelentéssel, további szimbólumok referenciáját már aktívan határozzák meg. A szimbólumlehorgonyzás elméletében javasolt algoritmusok világa az a területet, amelyet konnekcionista alternatívának szoktunk nevezni.

A klasszikus reprezentációs gondolatmenettel szemben a kommunikációs paradigma kiindulópontja a *jelhasználat*, ahol a használat alapvető kerete a tudás átadása, illetve a viselkedés irányítása. Jeleink mindenképpen másokra irányulnak, és létezésükben másokat is feltételeznek. Sokáig úgy gondoltuk, hogy ez a közlési gondolatmenet és a jelekre vonatkozó reprezentációs gondolatmenet elidegeníthetetlenül feltételezi egymást, mintegy kéz a kézben haladnak. Mára azonban számos megfontolásból kiderült, hogy a kommunikációs és a reprezentációs gondolkodásmódok egymással szembe is állíthatóak. A nyelv biológiájára és a nyelvelméletre nézve fogalmazódott ez meg a leghatározottabban. A természetes nyelv keletkezésével kapcsolatos viták egyik vonatkozása, hogy vajon az emberi természetes nyelv minden formai aspektusa, például a mondatban minden önkényes mozzanata is úgy tekinthető-e, mint aminek közvetlen funkcionális haszna van. A tágan értelmezett funkcionális haszon egyik oldala lenne a kommunikációs hatékonyság. Vajon a kommunikációs hatékonyság önmagában megfeleltethető-e, és magyarázatot ad-e a nyelv szerkezeti jellegzetességeire? Chomsky (1975, 1980), a szerkezeti típusú nyelvészeti gondolkodás mintaadó személyisége az utóbbi fél évszázadban világosan szembeszáll ezzel a felfogással. Chomsky mind a mai nyelvhasználatra, mind a nyelv keletkezésének biológiai forgatókönyvére nézve a „funkcionális haszontól” eltérő felfogást képvisel. Ő azt hangsúlyozza, hogy maga a kommunikációs beágyazás semmi különösebb megvilágító értékkel nem rendelkezik a nyelvi struktúrák megértése számára. A 70-es években John Searle-lel (1972) vitatkozva ezt egészen szemléletes pragmatikával megfogalmazza: elképzelése szerint semmi jelentősége nincs annak, hogy éppen a tüntetésen mondott kijelentéseit a rendőrökön kívül senki nem hallja, ezek mint reprezentációk akkor is léteznek, a kommunikációs érvényesülés irreleváns létük vagy nem létük szempontjából (Chomsky 1975). De irreleváns a kommunikáció abból a szempontból is, hogy a kommunikációs hatékonyság nem tudja megmagyarázni a grammatikai szerkesztés elveit. Ugyanolyan hatékony lenne, ha azt mondanánk, hogy

A fiú látta, amit a lány írt könyvet,
ahelyett, hogy azt mondjuk, hogy

A fiú látta a könyvet, amit a lány írt.

Jóindulatú partnerek közt a legtöbb esetben szerkezeti sértések esetén is érvényesül a kommunikációs hatékonyság. Ez persze nem lehet magyarázata a szerkezeti összefüggéseknek, ehelyett önszervező erőket kell elképzelnünk. Mindennek egy másik

oldala is van a nyelv gondolatalkotó funkcióját kiemelve (ez az, amit újabban reprezentációs funkciónak nevezünk). Ez a felfogás olyan emberkép mellett áll ki, ahol a gondolatok világa a társas korlátok és a társas inspirációk világától függetlenül keletkezik. A gondolatnak a társadalom és a társas kapcsolat legfeljebb terjedési kerete lehet, de nem forrása. Filozófiáját tekintve ez egy Wittgenstein előtti világ.

Ezt a korlátozatlan s radikálisan individualisztikus felfogást a természetes nyelv konkrét kérdésein túlmenve is megfogalmazta a reprezentációk járványtani elméletében Dan Sperber (1994). Sperber felfogása szerint a reprezentációk hordozója és az új reprezentációk keletkezésének egyedüli terepe az egyén világa. Reprezentációi (vagy ha úgy tetszik, gondolatai) egyedül Kovács Jánosnak, Kiss Istvánnak mint konkrét emberi lényeknek lehetnek. Végző soron a reprezentációk mindig az emberi idegrendszerben vannak. A társadalomnak magának nincsenek reprezentációkat hordozó egységei, nincs olyan néplélek vagy csoportszellem, mint ahogy a 19. század végi társas reprezentáció elméleteit elképzelték, ami a gondolatok hordozója lenne. Gondolataink azonban ettől még társas, sőt társadalmi közegben léteznek. A társadalomtudományok (például az antropológia, a szociálpszichológia, a szociológia) vizsgálják azt, hogy miképpen terjednek az egyén fejében körvonalazódott és keletkezett reprezentációk, mely reprezentációk lesznek népszerűek. Milyen emberközi tényezők, például a hatalom, a szeretet, a véleményirányítók befolyásolási paraméterei és hogyan fogják befolyásolni, hogy a reprezentációk melyik irányba terjednek, és mely reprezentációk válnak népszerűvé? A felfogást Sperber azért nevezi járványtani elméletnek, mert ez olyan viszonyt tételez fel az egyéni reprezentációk és a reprezentációk társas terjedése között, mint például a tuberkulotikus beteg tüdőgyógyászati problematikája, illetve a tbc mint járványtani probléma között. Attól, hogy a tbc terjedésének mechanizmusait vizsgáljuk, sőt összekapcsoljuk a táplálkozással, a tisztasági szokásokkal, a nagyvárosi életkörülményekkel és így tovább, még nem fog megszűnni az a tény, hogy maga a tbc-bacillus egy egyén szervezetében él, s így közvetlenül belgyógyászati probléma. Hasonlóan kell elképzelnünk – fejt ki ez az individualisztikus elképzelés – az egyéni reprezentációk és társas élet viszonyát is.

Ez a felfogás nemcsak a nyelv társas szemléletével, illetve a kommunikáció-központú gondolkodásmóddal áll szemben, hanem a múlt század végén megfogalmazódott és a hetvenes években, elsősorban Serge Moscovici (Farr–Moscovici 1984, László 1999) által újra előtérbe helyezett társadalmi reprezentációs elmélettel. Ha tágabb történeti távlatból indulunk, elmondhatjuk, hogy Durkheim (1917, 1978) és követőinek korai szociológiai felfogása szerint a társadalom megértésének két kiinduló mozzanata van:

1. Az *objektívizmus*. A szociológiának a társadalmi tényeket, nem pedig arról való vélekedéseket kell vizsgálnia.

2. Ugyanakkor a társadalmi tények azonban *reprezentációk, gondolati képződmények*.

Az egyénhez képest a társadalmi tények tárgyszerűek s egyben mentális természetűek. Az egyén gondolkodását ebben a felfogásban a társadalmi reprezentációkhoz való hozzáférés magyarázza. Társadalmi reprezentációk (például a vallási szokások, vallási képzetek) messzemenően befolyásolnák individualisztikus döntéseinket is. Ha mai zsargont akarunk használni, e felfogásban a társadalmi reprezentációk olyan

gondolati emelődaruk Dennett (1998b) értelmezésében, mint a korábbi felfogásban Karl Poppernél (1997) a '3. Világ' képződményei. Gondolati objektivációk, amelyek mintegy kívülről irányítják viselkedésünket, de valójában az emberi cselekvés hozta létre őket. Dologiasítjuk is őket azonban sokszor, Dennett (1998b) nem minden gúny nélküli kifejezésével „égi fogantyúknak” fognak tűnni, olyan megoldásoknak, amelyek valamiképpen eleve adott, mintegy isteni beavatkozások a világ menetébe, különösen a szellemi világ kibontakozásának menetébe.

A durkheimiánus gondolkodásmód számára egyéni és társas reprezentációk között sajátos interakció van. Az egyéni reprezentációk, Kovács József gondolatai a társas reprezentációkból válogatnak, töltődnek fel, de azért az egyéni is létezik (lásd erről Némedi 1996). Sperber (és ha tágabban vesszük, az egész modern kognitív tudomány vezető érvrendszere) ezzel a klasszikus szociológista felfogással áll szemben. A kognitivisták individualisztikus koncepciójában társas mozzanat csak mint peremfeltétel, de legfeljebb mint korlátozó dolog lehet érdekes, alapvetően csak egyéni reprezentációk vannak. Ennek megfelelően a kommunikáció problematikája náluk másodlagos, s nem teremtő erejű mozzanat. Ez persze nem jelenti azt, hogy a mai társadalomtudományokban ne lenne ugyanilyen erős maga a társas reprezentáció gondolata. A László (1999) elemezte módon felújított szociális reprezentációs elmélet ugyanilyen erős. Számunkra csak az érdekes, hogy a szokványos kognitívizmus nem ezzel szövetkezik, hanem egy teljesen individualisztikus reprezentációfelfogással.

Történeti kitérő: Wundt és Brentano – a mai reprezentációs gondolatmenet két előfutára

A mai kognitív tudomány reprezentációs gondolatmenetének kétféle hangsúlya s ennek megfelelően kétféle történeti előfutára is van. Az egyik: amit a tiszta formarendszernek, a reprezentáció szintaktikai felfogásának szoktunk nevezni. Vagyis az a gondolat, hogy a tudásrendszerekben alapvetően pusztán a feltételezett szimbólumok egymáshoz való viszonya az érdekes; az, hogy mit szimbolizálnak, már nem. Ez a gondolatmenet érdekes affinitást mutat a 19. század végén keletkezett kísérleti pszichológia egyik gondolati modelljével. Ennek a gondolati modellnek az atyja Wilhelm Wundt (1898), de még nála, a mesternél szigorúbb megfogalmazásokat is adtak követői, például a Wundtnál tanult, Amerikába származott brit Titchener (1921). Ebben a gondolatmenetben a pszichológia kiindulópontja az első személy nézőpontja. A lelki jelenségeket belső hozzáférhetőségük különbözteti meg a fizikai jelenségektől. A kísérleti pszichológia módszertani feladata pedig az, hogy az önfigyelés segítségével megtanítsa a személyeket arra, hogy pusztán élményeik belső viszonyairól beszéljenek, ne vonják be a valóságot az élményekről történő beszámolóba. Pontosan egy olyan kognitív tudomány előképe ez, amelyben a világba való lehorgonyzás, a szimbólumok társas és tárgyi kapcsolatainak tisztázása nem lehet feladat, hiszen ez más tudományokra tartozik. „Kell, hogy legyen” az elmének egy tiszta tudománya, amelyet nem szennyez az, hogy milyen tárgyi összefüggések vannak a világban. Tulajdonképpen a fodori szintaktikai elmefelfogás a logika százéves kerülőútja után ennek az eredetileg szenzualisztikus tiszta elmeképnek a mai felújításaként is értelmezhető.

A másik felfogás Brentano nevéhez fűződik. Ezt szoktuk *intencionális mozzanatként* hangsúlyozni. Ennek a felfogásnak az a lényege, hogy a lelkit az különbözteti meg a fizikaitól, hogy a mentális folyamatoknak sajátos intencionalitásuk, sajátos vonatkozásuk van valami rajtuk kívül álló dologra. Ezt követve különböztet meg Brentano háromféle intencionalitási módot; az egyik a reprezentációnak felel meg, ami valamilyen módon szerveződött; a másik az ítéletnek, melyben a személy, akinek reprezentációi vannak, ezeket valamilyennek tartja, például igaznak. A harmadik pedig az érzések világa, a reprezentációk bizonyos érzéseket váltanak ki belőlünk. Röviden ez a másik felfogás a reprezentációk elidegeníthetetlen sajátosságának tartja azt, hogy azok valaminek a reprezentációi.

A kísérleti pszichológia lelkesedésében, s tágabban is, a századunk első felében győzedelmesnek tűnő pozitívista felfogások tükrében az új kísérleti eredmények feletti izgatott öröm közepette a Brentano képviselte fogalmi elemzés lenézett vonás volt. A Brentano hirdette tudatelméleti vizsgálódás valahogyan egy lenézett, a múlt-hoz tartozó dolog, amely nincsen kapcsolatban a kísérleti tudományokkal. Éppen az analitikusok által is képviselt naturalizált ismeretelméleti program (Quine 1969) hajtásaként a legújabb időben sokak számára világossá vált, hogy ez a típusú elemzés nincsen ellentétben a kísérleti tudományokkal. A konceptuális és a kísérleti hozzáállás a mentális életet tekintve is – ha nem is kéz a kézben halad, de – figyelemmel van egymásra.

4.3.2 Két felfogás a nyelvről, s ezek leképeződése a kognitív tudományra

Terry Winograd (1982), a mesterségesintelligencia-kutatás egyik úttörője, aki a valós körülmények közti megértés modellálásában vált neves szerzővé, egy attitűdöket körvonalázó alapvető értékű dolgozatában a nyelv megértésének kétféle felfogását bontja ki. Az egyik a nyelv leíró felfogásának felel meg. Ebben az elképzelésben a nyelv mögött, a természetes nyelv megnyilatkozásai mögött elemi kijelentéseket kell találnunk. Ezek az elemi kijelentések formailag a világ elemi tényeinek felelnek meg. Ez a megfelelés lenne a kognitív elméletekben oly központi reprezentációs viszony alapja. Ebben a gondolatmenetben középponti szerepet játszik a Fregétől elinduló dekompozíciós eszme. Ennek lényege, hogy a jelentések visszavezethetők szemantikai primitívumokra, és valamilyen értelemben létrehozható a természetes nyelvnek egy tiszta, a világ esetlegességeitől függetlenített rekonstrukciója. Ez az a felfogás, amely jellemzi a *Tractatus* Wittgensteinjét (1989), de Chomsky (1995) munkásságát is, vagy Katz és Fodor (1964) sokat emlegetett szemantikai modelljét. Megjelenik azonban még olyan egész máshonnan induló felfogásokban is, mint Roger Schank (1972, Schank–Abelson 1976) nyelvi megértéskonceptiója. Kétségtávol eltérőek ezek a felfogások, igazi eltérésük azonban pusztán az, hogy a dekomponálás során eltérő bennük a primitívumok szerkezete. Elemi kijelentésekről van szó, vagy elemi jelentés-összetevőkről, vagy mint Schanknál, alapvetően a redukció, a visszavezetés útját megadó predikátumokról.

Ez a felfogás mint nyelvészeti felfogás a jelentésről és mint ismeretelméleti felfogás is alapvetően a *megfelelés* és az *érvényesség* problémáját állította előtérbe. Milyen

a viszony a reprezentációk és a valóság között, hogyan lehet ellenőrizni egy bonyolult kijelentés igazságát? Ebben a klasszikus formájában sem kommunikáció-központú felfogás, hiszen jól meglehet egyetlen nyelvhasználóval, de azért a szimbólumok és a világ viszonya érdekli. A kognitív tudományban azonban – különösen a mesterségesintelligencia-beli alkalmazások során – további eltolódáson ment keresztül ez a felfogás. Célfüggvénye s értékelő módja már nem a megfelelés lesz, hanem a *koherencia*. A természetes nyelv egy sajátos modelljét, mely az igazság kérdése körül forog, felváltotta egy belső modell. A belső modellnek az lesz a lényeges és visszatérő mozzanata, hogy milyen mértékig következetes és ellentmondásmentes. Ezzel történt meg az átlépés a kognitív gondolkodásmódnál fentebb jellemzett puszta szintaktikai felfogás irányába. A mesterséges intelligencia klasszikus felfogásában nem a világból való kilépésen, hanem a belső koherencián lesz a hangsúly.

Maga a leíró nyelvfelfogás befolyásolta a reprezentációelméletek legjellegzetesebb képviselőit. Ez jelenik meg a nyelvfilozófiából kiinduló olyan kognitív tudományi elméletekben, amelyek alapvető és kiinduló mozzanatként feltételezik, hogy minden megismerési folyamat tulajdonképpen fordítás, s ennek a fordításnak egy utolsó lépéseként a végtelen regresszus elkerülésére fel kell tételeznünk, hogy magának az elmének is nyelvyszerű szerveződése van. Ez a híres LOT, Language of Thought, vagyis a „gondolat nyelve” koncepció (Fodor 1975). A gondolkodás is mintegy szintaktikailag szervezett, kompozicionalitást mutató és formaérzékeny szintaktikai szerveződéssel jellemezhető. A gondolkodás szimbólumokban történik, szimbólumátalakítás lesz, de ugyanakkor nem kommunikáció. Mindez a „fordítási” folyamat nem a közlési helyzetekben, hanem a belső átalakítások értelmében megy végbe. Máshogyan fogalmazva: ez lesz a dekontextualizált, szintaktikai központú megismeréstudomány alap gondolata. A leíró nyelvi modell, amelyet a cselekvésközpontú felfogások annyit bírálnak, végső soron olyan kognitív tudomány inspirátorává válik, ahol már nincsen is mit leírni, pontosabban ahol a nyelv közvetítő funkciójával nem foglalkozunk.

A nyelv leíró modelljének inspiráló szerepe jelent meg a kísérleti pszichológusok általánosításaiban is akkor, amikor az emlékezet és egyáltalán a tudásképviselet alapvető szerveződésének a kijelentést, a proposíciót tartják (Anderson–Bower 1973, Kintsch 1974) és így tovább. Tulajdonképpen befelé, a reprezentációk világa felé vetít be ez a koncepció az emberi tudás szerveződéséről egy alapvetően leíró nyelvi modellt. Ezek a leírásközpontú nyelvfelfogások azonban mind feltesznek egy jellegzetes kapcsolatot jelek és megismerés között. Korai formájában megfogalmazódik ez már úgy, mint az érzékelés szemiotikai elmélete (Bühler 1927, lásd erről Pléh 1998). E felfogás szerint a legegyszerűbbtől, az érzékeléstől kiindulva minden megismerési folyamatunk a nyelv leíró használatára emlékeztető jelszerű módon képzelhető el. Nem abban az értelemben, hogy a természetes nyelv jeleire fordítanánk át a szenzoros eseményeket, hanem abban az értelemben, hogy érzékleink maguk jelek, melyeknek referenciáját valójában biológiai felépítésünk biztosítja, míg a konvencionális (természetes nyelvi) jeleknél ezt a hagyomány adná meg. A hasonlóságot jelhasználat és megismerés között az teremti meg, hogy mindenképpen fel kell tételeznünk valamilyen reprezentációs viszonyt ahhoz, hogy megismerésről beszéljünk.

Ennek a leíró nyelvfelfogást használó koncepciónak, a megismerés és jelek közti bensőséges kapcsolat hirdetésének vannak olyan jellegzetes formái is, ahol a külső jelhasználat válik másodlagosan, a beszéd közvetítésével a belső megismerési folyamatok eszközévé. Vagyis vannak olyan felfogások, amelyek a valódi külső kommunikációból indulnak ki a megismerés belső világának felépítésében. Legnyilvánvalóbb ez Vigotszkij (1967, 1971) koncepciójában. Vigotszkij felfogásában a nyelv és a jelrendszerek közvetítenek a társadalom és az egyén között. Ebben az értelemben kulcsfogalma a jel a pszichológia paradigmájának. Ez a közvetítés a belső beszédén keresztül történik. A gyermek fokozatosan megtanulja, hogy kijelentéseit, melyek eredetileg partnerek számára szóló közlések, a saját maga számára is közléssé tegye. Az eredetileg interszubjektív intraszubjektívvé válik. Lényegében azonban mindközben megmarad a nyelv címkéző kognitív funkciója. A közvetítés a tényállások, a jelek, valamint a jelek révén belsővé tett tényállások között zajlik. Finomítja ezt két mozzanatot. Maga a szociális konstruktivitás, az, hogy az interszubjektív mozzanat intraszubjektívvé vált, intellektuálisan kétségtelenül rokonítja Vigotszkijt a közvetlenül konstruktivista felfogásokkal, a nyelv aktuselméleteivel. Másrészt Lurija munkásságában (1961, 1987), amikor a nyelv viselkedésirányító szerepével és annak interiorizációjával foglalkozik, kétségkívül megjelenik egy olyan mozzanat, mely szerint a nyelv fokozatosan válik az egyedfejlődésben a viselkedés irányítójává, s ebben az irányító szerepben van valamilyen szabad játék. Két év körüli gyerekeknél például viszonylag sokáig csak serkenteni tudja a szó a viselkedést, leállítani nem. Mégis maga a nyelv itt is „pusztán” reprezentáció, irányító szerepe csak másodlagos, a reprezentáción keresztül irányít.

Winograd (1982) jellemzésében a nyelv másik felfogása viszont a játék, a konvenció és a cselekvés mozzanataiból indul ki. A nyelv használatát mindig aktív konstrukciónak tartja, amelyben konstruktív szabályokat követünk; konstruktívakat mind abban az értelemben, hogy azok új dolgokat hoznak létre, mind abban az értelemben, hogy interaktívak. Ennek felelne meg a nyelvfilozófia történetében Wittgenstein munkásságának második korszaka, a *Vizsgálódások* szemlélete, de ez felel meg a beszédaktus-elméletnek vagy Paul Grice felfogásának is, ha a szociológia felől tekintünk, ez felel meg az etnometodológia vagy Harold Garfinkel állásfoglalásának.

E felfogás szerint nincs mód arra, hogy a természetes nyelvből kiiktassuk az ellentmondásokat és a bizonytalanságokat. Nem véletlen, hogy Garfinkel egyik programadó dolgozatában (1972) az indexikus kifejezésekből, illetve a deixis problémájából indul ki. Míg Bertrand Russell (1985) esetében annak idején a leíró nyelvi funkció elképzelésének alapgondolata az volt, hogy a rámutató kifejezéseket egy logikai rekonstrukció után ki kell iktatnunk, Garfinkel és az egész szabályközpontú felfogás alapgondolata viszont az, hogy ezeket sosem lehet kiiktatnunk, ezek mindig természetesen és elidegeníthetetlenül velünk vannak, ezek fejezik ki, hogy a nyelv a valóságot megkonstruáló dolog.

Ennek az alternatív felfogásnak a lényege a játék és a konvencionalitás kérdése. Számos névvel és metaforával kapcsolhatjuk össze. Mindenesetre arról van itt szó, hogy a *reprezentáció* helyett a *kommunikáció* kerül előtérbe. A nyelvet ez a felfogás nem mint valahol egy helyen biztosan, képszerűen lehorgonyzott elemi kijelentések rendszerét és jelek sokaságával építkező statikus rendszert képzel el, hanem mint

állandó – hogy Humboldt metaforáját használjam – „energiát”, munkát (lásd erről Telegdi 1980). A nyelvben nincsenek fix kiindulópontok, rögzített jelentésű elemek. Minden nyelvhasználat egy sajátos játéknak az eredménye. Többféle konvenciót követhetünk eközben. Hol a konyhai beszéd, hol a viccelődés, hol a pszichológia, hol a filozófia, hol a művészet konvencióinak megfelelően használjuk akár a *jel* vagy a *játék* szót, s ilyenkor nem ugyanazt értjük rajta. Nem elég, hogy nem ugyanazt értjük, nem is biztos, hogy meg lehet találni egy fix kiindulópontot.

„23. De hát hányféle fajtája van a mondatnak? (...) Ilyen fajtából számtalan van: számtalan különböző használati módja van mindannak, amit »jel«-nek, »szó«-nak, »mondat«-nak nevezzünk. És ez a sokféleség nem valami szilárd, egyszer s mindenkorra adott, hanem a nyelv új típusai, mondhatni új nyelvjátékok keletkeznek, mások meg elavulnak és elfelejtődnek. (...)

A »nyelvjáték« szónak itt azt kell kiemelnie, hogy egy nyelvet beszélni: egy tevékenység vagy egy életforma része.

Idézd a szemed elé a nyelvjátékok sokféleségét a következő – és még más – példák segítségével:

Parancsot adni és parancsok szerint cselekedni –

Egy tárgyat szemre vagy mérések alapján leírni – (...)

Egy történetet kitalálni és olvasni – (...)

Tréfálkozni, viccet mesélni – (...)

Kérni, megköszönni, átkozódni, köszönten, fohászolni.”

(Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*, 30, 31)

Egy másik lényeges mozzanata ennek a koncepciónak, hogy a nyelv használata során abban az értelemben is szabályokat és konvenciókat követünk, hogy a jelek értékét csak az adja meg, hogy milyen konvencióhoz képest használtuk őket. Maga a nyelv használata önmagában elsősorban nem leírása a világnak, mely igaz vagy hamis lehet, hanem szociális cselekvések aktív véghezvitele, maga is egy tett.

Ehhez a koncepcióhoz tartozik az érett Wittgenstein (1992, vö. Nyíri 1983, 1986), az egész beszédaktus-elmélet Austin (1990) munkájától Searle-ön keresztül a beszédaktus-elmülethez szorosan nem tartozó Grice munkájáig (1997). Tág értelemben azonban idetartozik az etnometodológia felfogása is (Garfinkel 1974), mely azt hangsúlyozza, hogy megnyilatkozásaink értelmezéséhez mindig egy olyan rámutató lehorgonyzásra van szükség, amely semmiféle szigorú logikai konvenciók segítségével nem adható meg. Az utolsó lépés minden kommunikatív aktus során olyan szociális konvenciók mozgósítása, amelyek pontosan nem adhatók meg még olyan kommunikatív aktusok esetén sem, mint tudományos célú jegyzőkönyvvezetés, ahol látszólag egészen pontos, precízírozott és a résztvevők aktív értelmező, jelentésteremtő munkáját nem igénylő dolgokról van szó.

Ebben a cselekvésközpontú, játékközpontú, konvenció-központú és a nyelv lazaságát, körvonalazatlan kategóriát hangsúlyozó felfogásban természetesen nyelv és megismerés kapcsolata is másképpen fogalmazódik meg. A nyelv konstituálja megismerési folyamatainkat. A nyelv nem egyszerűen mint egy belső „edényrendszer” szükséges a gondolkodáshoz, hanem társas használataiban. A nyelvi konvenciók ugyanis egy egész életformát, gondolkodásmódot, egy kultúrát, egy hagyományt képviselnek, s e nélkül a hagyomány és gyakorlat nélkül nincsen gondolkodás. A sajátosan emberi gondolkodás nem az önmagukba zárt reprezentáció világában,

hanem az emberek között létezik. A nyelv konstitutív-konstruktív szerepének alapját a hagyomány adja. A nyelv ezen keresztül „befolyásolja” a gondolkodást (vö. Nyíri 1989, 1992). Itt a legszigorúbb felfogásban a gondolkodás maga nem is létezik a többszereplős nyelvi játékok lépéseinek kontextusán kívül. Mindez olyan alternatíva a kognitív kutatás világában, amely még csak körvonalazódóban van. Máris érdekesnek bizonyult oldalai a reprezentációs rendszerek keletkezésével kapcsolatosak.

4.3.3 Az ingerhelyzetről történő leválás mint a reprezentáció feltétele

A mai kognitív tudomány kereteitől kissé eltávolodva, illetve azt megelőzően megfogalmazódott az a gondolat, amely az ingerhelyzettől való megszabadulást, a leválást tartja a reprezentáció kitüntetett mozzanatának. Megfogalmazódott ez Fred Dretske (1988) koncepciójában, aki az információ fogalmától jut el a reprezentációig. Kitüntetett mozzanat számára az, hogy vannak olyan mozzanatok a biológiai rendszerekben, amelyek képesek téves reprezentációra, mert el tudnak szakadni a valóságos helyzettől. Ennek szélső értéke lenne az utókép, de természetesen ennek végső, sajátosan emberi értéke a gondolati reprezentáció. A reprezentációt az különbözteti meg az információtól, hogy mintegy önálló életet kezd el élni. Akár azt is mondhatnánk, hogy Dretske megpróbálja valamiféle idegfiziológiai kontextusba helyezni. Grice (1997) jelentéseméletére támaszkodva Dretske is megkülönbözteti a *természetes jelentést* vagy *indikációt*, mely megfelel a hagyományos információfogalomnak. Itt természeti események jellegük, az oksági kapcsolatok révén képviselnek más természeti eseményeket, míg a hiedelmek s egyéb bonyolultabb intencionális rendszerek (Grice nem természetes jelentése) úgy képviselnek, hogy tudnak tévesen képviselni is. Az indikációról a reprezentációra való átmenet kulcsa Dretske felfogásában is a relatív önállósulás: a téves képviselés lehetősége. (Hatfield 1991 elemzése érdekes adalék ehhez az átmenethez.)

A reprezentációs funkciók lépésenként alakulnának ki a törzsfajlás során, s ebben kitüntetett szerepe van annak, amikor létrejönnek olyan idegrendszeri képződmények, amelyek azt a „benyomást keltik” a szervezet számára, hogy egy tényállás fennáll, miközben az nem szükségszerűen áll fenn. Az okilag keletkezett működés információhordozó szerepre tesz szert. Gondoljunk például az utóképre. Az utóképek minden kísérleti tapasztalat szerint a magasabb rendű gerinces idegrendszerben is vannak. Az emlősöknél bizonyára vannak. Az utóképet azt jelenti, hogy akkor is „látok” valamit, amikor az már nincs jelen. De ez azt a benyomást kelti bennem, mintha jelen volna. Dretske felfogása szerint a pusztai információfeldolgozó idegrendszerrel szemben az a döntő változás, amikor megjelennek olyan képzetek vagy képletek – nevezzük ezeket képleteknek – az idegrendszerben, amelyek azt a „benyomást keltik”, mintha az esemény, ami kiváltotta őket, még fennállna, de valójában nem áll fenn. Ekkor egy „lavina” kezdődik el az idegrendszer evolúciós fejlődésében. Maga az, amit mi gondolatoknak, gondolatok átalakításának és a reprezentáció önállósodó életének szoktunk nevezni, ezekből az egyszerű funkciókból alakulna ki.

A hetvenes években a magyar összehasonlító pszichológus Kardos Lajos hasonló

felfogást alakított ki. Az ő értelmezésében is a döntő mozzanat valójában a lelki élet keletkezésében az információhordozó funkció önállósulása: „a környezet minden mozzanatához... egy az egyhez viszonylatban hozzárendelődik egy meghatározott idegrendszeri történet... nevezzük ezt reprezentatív idegrendszeri történetnek. Az egy az egyhez viszonylat kritériuma: egyenlő környezeti mozzanatokhoz egyenlő, különbözőkhöz különböző reprezentatív idegrendszeri történet rendelődik hozzá” (Kardos 1976, 111).

Kardos számára nagyon fontos ebben a folyamatban, hogy a kezdetben oksági jelző funkcióból lesz a „puszta” információ. Az átmenet a jelző funkcióról az információs funkcióra: a fejlődés ugrópontja. Amikor ugyanis ez az átmenet bekövetkezik, az állati életben megjelenik a lelki, a pszichikus jelenség. Az állat, amikor a fenti módon információt kap a környezetéről – érzékel (Kardos 1976, 116). Vagyis ebben a koncepcióban is a lelki élet keletkezésének kulcsa az információ és ennek megfelelően a reprezentációs funkció keletkezése.

Hasonló módon gondolkozott Piaget is. Piaget számára a reprezentáció kulcskérdése a gyermek fejlődése során az itt és most világról történő leválás. Reprezentációról akkor beszélhetünk, ha a gyermek számára átalakíthatóvá válnak a dolgok, transzformálhatóvá, új perspektívát képes velük felvenni, és továbbra is a gondolkodás tárgyává váló képzet lesz a reprezentáció, s nem akármilyen képzet. Piaget (1978, 1990) felfogásában kulcskérdés a *reprezentáció*. A gondolkodás és a megismerés fejlődése Piaget számára általánosabb működési átalakulások következménye. A nyelv megjelenése ennek csak egyik tünete lenne. A másfél-kétéves életkor között megjelenő reprezentációs funkció jelent döntő fejlődést a gyermek számára: annak felismerése, hogy egyrészt a dolgok a jelek helyett állnak, másrészt hogy a jelek belső képviselletei önmagukban manipulálhatók és átalakíthatók. A reprezentációs működés Piaget számára a gyermekek szerepjátékaiban, jelhagyásaiban, első ákombákomáiban s álmaiban ugyanúgy megjelenik, mint a természetes nyelvben. A természetes nyelv kibontakozásában is döntő mozzanat, amikor eltávolodik az eredeti *hic et nunc* meghatározottságtól, amikor képes leválni a szituációról, s önmagában manipulálhatóan képviselni azt. Egy kései, Chomskyval vitázó dolgozatában igen világosan megfogalmazta ezt:

„A szimbolikus vagy szemiotikai funkció... egyik sajátos esete a nyelv; de csak egy sajátos esete, mely különösen fontos (ezt nem tagadom), de a szimbolikus funkció összes megnyilvánulásai között egy korlátozott eset.

Chomsky talán azt mondaná, hogy itt szemantikáról van szó, s a szemantika kevésbé érdekes, mint a szintaxis a mi problémánk szempontjából. Én azonban úgy vélem, hogy itt van egy szintaxis, egy logikai szintaxis persze, hiszen sémák összehangolásáról, koordinálásáról van szó, olyan koordinálásról, mely a végső formálódó logikában alapvető szerepet játszik” (Piaget 1979, 248, 249).

Piaget számára a reprezentáció alapja az elszakadás, s a belső átalakulás, a reprezentációk mintegy önálló mentális életének lehetősége. Reprezentációs működéseink akkor jelennek meg, amikor el tudunk szakadni az ingerfüggőségtől. Ha pszichológiai párhuzamot keresünk Piaget elképzelésére, Hebb (1974) neuropszichológiája az, mely hasonlóképpen fogja fel a reprezentáció fogalmát, s hasonló értelemben beszél evolúciós lépésekről ebben az elszakadásban. Magát az elszakadásgondolatot vette fel a modern nyelvészetben Chomsky (1995) is, amikor a behavioristákkal

szemben az emberi viselkedés ingerfüggetlenségét hangsúlyozza. De ugyanez a belső és az ingerfüggetlenséget kiemelő mozzanat volt a megismeréstudomány felé az etológia ihletése is olyan fogalmak segítségével, mint a kiváltó inger, a fajspecifikusnak megfelelő környezettagolás, s hasonló indítása volt a neobehaviorista pszichológiában tulajdonképpen a Tolman-féle (1948) kognitív térkép fogalmának is. Ennek lényege, hogy már a patkány viselkedésének megértéséhez is fel kell tételeznünk, hogy egy rendezett saját belső törvényszerűséget követő modellt kell kidolgozni a külvilágról, amely belső térképként funkcionál, a környezeti tárgyak térviszonyait képezi le, de ezenfelül az állati viselkedés értékmozzanatait is, azt, hogy mely dolgok milyen fontosak az állat számára.

Piaget felfogása maga egyébként „régí elmélet”, még a szimbolikus funkció általános feltételezése is, mely igazából a harmincas években jött létre. Ma azonban újra felfedeztük jelentőségét az egész reprezentációelmélet szempontjából. A mai kognitív fejlődéstudományok is Piaget meghaladásával küzdenek. Legjelentősebb talán e téren Karmiloff-Smith (1992, 1996) felfogása, amely a mi szempontunkból még továbblép az ingerfüggetlenség útján. Minden megismerési és társas területen megjelenik egy sajátos funkció a fejlődés során, a *reprezentációk újraírásának funkciója*. A gyermek kezdetben minden megismerési területen a tényleges teljesítményeket lehetővé tevő „praktikus eljárásmodokat” sajátít el. Az óvodáskorban megtanulja az eredményeket egymáshoz viszonyítani, s ezáltal újraírni, átalakítani, reflektívvá tenni a teljesítmény elérését. Így lesz az automatikus beszélemből reflektív grammatika például. Karmiloff-Smith igyekszik hangsúlyozni, hogy a különböző területek között csak analógia van. Az újraírások lényege a nem nyelvi területeken is az, hogy egy nyelvi rendszert, jeleket „vetítünk rá” a kognitív teljesítményekre.

4.3.4 A reprezentációs rendszerek néhány kulcsmozzanata a mai kognitív tudományban, s kapcsolatuk a kommunikáció problémájával

A reprezentációs rendszerek egyik kulcskérdése a hozzájuk kapcsolódó *különböző szintű szándékok* problémája. A mai kognitív tudomány egyik nagy vitakérdése az úgynevezett reprezentációs realizmus vitája: vajon a szándékok úgy valóságosak-e, mint a fizikai tárgyak, vagy csak sajátos attitűd felvételét tükrözik? Az egyik álláspontot képviseli Fodor (1996), a másikat Dennett (1998a). Dennett felfogása különlegesen érdekes számunkra, mert egy olyan lágy, hajlékony gondolatrendszert körvonalaz, amely a gondolati megjelenítő rendszerekben a kommunikációs világhoz hasonlóan különböző szintű szándékokat tételez fel.

Dennett kiinduló felfogása szerint a világhoz való viszonyulásunkban különböző „hozzáállásokat” vehetünk fel. Ezeknek a hozzáállásoknak kitüntetett formája az intencionális hozzáállás, de van két egyszerűbb, a fizikai és a tervezeti hozzáállás is. A *fizikai hozzáállás* felel meg a természettudományok végső redukciójának, annak a szintnek, mely nem sokat segít a viselkedésben való eligazodásban. A *tervezeti hozzáállás* a gépezet működésének megfelelő szint, az a szint, amely például a humán esetben az agyfiziológia szintje lenne. Az *intencionális hozzáállás* pedig annak a szintnek felel meg, amit az élők esetében pedig a természetes kiválasztódás funkcionál

litása hozott létre. Az intencionális hozzáállásban a dolgokat úgy tekintjük, *mintha* azok egy szándékos ágenshez tartoznának. Ugyanígy kezeljük egymás reprezentációit is. E szerint a felfogás szerint valójában sajátos tulajdonításról van szó. Úgy élünk a gondolat világában, hogy eleve feltételezzük, hogy a másoknak is elméje van, és abban gondolatai. Vagyis mint emberek nem egyszerűen szándéktulajdonító lények vagyunk, hanem magasabb rendű intencionális rendszerek. A másik embert úgy kezeljük, mint akinek a fejében gondolatok vannak, sőt gondolatok arról, hogy a másik fejében gondolatok vannak. Ez az elképzelés hasonlít ahhoz, ahogy Grice (1997) elképzei a kommunikációs szándékokat. Vannak bizonyos szándékaink, s azt akarjuk, hogy a másik felismerje szándékainkat stb. E tekintetben mondhatjuk azt, hogy a Dennett-féle intencionális felfogás a sajátosan emberi reprezentációs rendszereket elidegeníthetetlenül kommunikációs rendszereknek tartja. Olyanok lesznek a reprezentációs rendszer lényeges mozzanatai, hogy eleve feltételezik, hogy mások fejében is ilyen rendszerek vannak. Nemcsak genezisükben lennének kommunikációsak és szociálisak a megismeréstudományban oly központi szimbólumok, illetve reprezentációk, hanem használatukban is. Attól válnak működővé, hogy másoknak is rendelkezésére állnak. Ugyanúgy, ahogy a Grice-féle kommunikációs gondolatmenetben különböző nem természetes jelentési szinteket tulajdonítunk másoknak, ugyanúgy fogunk tulajdonítani különböző reprezentációkat és reprezentációs attitűdöket. Ebből a szempontból van kitüntetett jelentősége azután a gyermekeknek megfigyelhető kezdeti naiv realizmusnak. A gyermekek, miközben a másikkal tudásokat tételeznek fel, ennek viszonylagosságát és labilitását, perspektíva-függését eleinte nem tudják kezelni. Nem tudják elképzelni, hogy a másoknak eltérő vélekedési lehetnek, s ennek a perspektíva-függésnek a felfedezése döntő mozzanat a gyermeki tudatelmélet kibontakozásában (Leslie 1987).

A naiv pszichológia és a vágy-vélekedés felfogás

A mai kognitivisták egy nagy táborában központi kérdésként kezeli az intencionalitást, s ezen a mozzanaton keresztül kapcsolja össze a reprezentációs és a kommunikációs mozzanatok. Ez a tábor, ha a klasszikus pszichológiatörténet fogalmait akarjuk használni rá, felteszi, hogy van a lelki életnek megfelelő szerveződési szint, amelynek sajátos törvényei vannak. Megosztja őket az intencionalitást illetően az, hogy e sajátos szerveződést valamiféle automatikus evolúciós ajándéknak tartják-e, mint pl. Fodor (1975) „Gondolat nyelve” koncepciója, vagy pedig egy evolúciósan kialakult és megerősödött, de mégiscsak állandó konstrukciót igénylő munka eredményének. Van azonban egy közös mozzanat: mindkét felfogás elfogadja, hogy létezik egy naiv vagy népi pszichológiai elmélet, amelyet mi, emberek mások és magunk viselkedésének értelmezésére alkalmazunk. Ezt szoktuk „Vágy-Vélekedés”-pszichológiaként emlegetni. A reprezentációs elmefelfogás nem egyszerűen egy tudományos elmélet, hanem megfelel neki egy naiv elmélet is az emberi viselkedés okozási viszonyairól. Ez az elmélet irányítja eligazodásunkat a köznapi társas életben és egyben a kommunikáció világában.

Dennett (1998a) az alábbi módon értelmezi instrumentalizmusa és a naiv pszichológia kategóriáinak viszonyát: „A naiv pszichológia tehát abban az értelemben *instrumentalista*, ahogy a legvadabb realisták is megengednék: az embereknek tényleg vannak

vélekedéseik és vágyaik a népi pszichológia által képviselt változatában ugyanúgy, ahogy tényleg van súlypontjuk, és a Földnek van Egyenlítője” (Dennett 1987, 52, 53).

Az intencionális gondolkodásnak ebben a felújításában két dologról van szó, s Dennett mindkettőben összekapcsolja Brentano hagyományát az állati viselkedés célszerűségének kutatásával. Intencionalitásunk végső soron természeti, evolúciós eredetű – hangzik az általános tézis. Másrészt magát az intencionalitást mint evolúciósan beváló gondolkodásmódot is használjuk: nemcsak viselkedésünknek magának van intencionalitása, hanem a rendszerek viselkedéséről való gondolkodásunk is állandóan intencionalitást tulajdonít ezeknek. S itt nem pusztán valami humoros metakognitív megkettőzésről van szó. Dennett megengedi azt az értelmezést, hogy valóban e két szintre bontsuk szét az intencionalitás eredeti kérdéskörét.

Maga e rendszer is evolválódik, mind az élővilágban, mind a gyermeknél. Gergely, Nádasdy, Csibra és Bíró (1995) kísérletei kimutatták, hogy a szociálpszichológiában klasszikusan ismert szándékattribúció embergyermeknél igen korán megjelenik az észlelésben, s természetesen egymás értelmezésében is. Mindez kialakít egy Dennett értelmében vett elsőrendű intencionális rendszert: szándékokat tulajdonítunk az ágenseknek. Természetesen a kutatás igazi izgalmas kérdése nem egy pusztán tény megállapítása, hanem annak elemzése, hogyan bontakozik ki ez az embergyermeknél (pl. egy előprogramozott rendszer-e), s vannak-e előfokai főemlősöknél.

Van azonban egy másik kérdés is, ami a korán meginduló intencionális tulajdonítás kibontakozását illeti. Fokozatosan megtanuljuk azt is, hogy elvállasszuk egymástól a reprezentáció és a valóság világát. Számos eredmény utal arra, hogy az embergyermek három-négy éves kora között egy további változáson megy át (Perner 1991). Naív pszichológiája kifinomultabbá válik: a másikat nemcsak szándékokkal rendelkező lénnyek tekinti, hanem olyan intencionális rendszernek, amelynek vélekedései vannak a világról. Ez a fordulat jelenik meg a nevezetes „hamis vélekedés” próbákban, ez teszi lehetővé a leválást a pillanatnyi helyzetekről, s a második szándékú szimbolikus kommunikációkat (Leslie 1987). Máshonnan tekintve ez a másodlagos és harmadlagos intencionális rendszerek megjelenését eredményezi Dennett értelmében. Nemcsak szándékot tulajdonítok, hanem felteszem, hogy a partner is ezt teszi, és modellje van arról is, hogy én ezt teszem.

Valójában ma úgy képzeljük el, hogy mind a törzsfajlódást, mind a gyermeki fejlődést tekintve az adatok arra utalnak, hogy azok a hajlékony, valódi reprezentációs rendszerek, amelyek sajátosan az emberi gondolkodásra jellemzőek, egyben elidegeníthetetlenül szociális rendszerek. Maga a szocialitás nem a megismerő rendszerre egy kívülről ráépülő korlát lenne, hanem annak elidegeníthetetlen kerete.

A szimbólumfeldolgozó logikai masinériának az észlelési lehorgonyzás mellett másik gondja az emberi szociális életre jellemző *hétköznapi tudásmintázatok* kezelése volt. Ennek jellegzetes példái a forgatókönyvek (Schank–Abelson 1977). Ha egy gép „csak” mondatokat s azok szemantikai viszonyait képes kezelni (beleértve a hagyományos propozicionális következtetési rendszereket is), akkor gondja lesz azzal, hogy koherensnek találjon olyan történeteket, mint:

János belépett az étterembe. Leült, szomorúan megette vacsoráját, majd borraivaló nélkül távozott.

A gép nem fogja megérteni, hogyan jön ide a borraivaló, nem fogja tudni, hogy János rendelt és fizetett és így tovább. Ezeknek a viszonyoknak a leképezésére előre csomagolt szociális értelmezési sémákat kell a gépbe beépítenünk, egy ÉTTEREM forgatókönyvet például, mely tartalmazza az itt előforduló jellegzetes szereplőket, a szokványos szekvenciákat és így tovább. Ezek mozgósítása teszi koherenssé a szöveget olyan értelemben, hogy még akkor is *borraivalóról* beszélünk, hogyha korábban ezt nem említettük, és mozgósítunk bizonyos alapértelmezéseket, például azt, hogy volt rendelés, és fizettek is.

Ugyanezen elveknek megfelelően furcsa és „izgalmas” az alábbi történet: *János belépett az étterembe. Vidáman körülnézett, majd elővette a pisztolyát, besétált a konyhába, a pisztolyt ráfogta a szakácsra, és rendelt egy tükörtojást.*

A szöveg furcsaságát a RABLÁS és az ÉTTEREM forgatókönyv egymásba csúsztatása okozza.

A klasszikus szimbólumkezelő, reprezentációs felfogás számára éppen az okoz nehézséget, ami a köznapi életben triviális. Ez nemcsak történetek elemzésével kapcsolatban merül fel, hanem a társalgási koherenciával összefüggésben is. A gép nehezen tudja követni a társalgási relevancia (Grice 1989, Terestyéni 1981, 1984) elveit. Azt, hogy mindig kényszerűen valamivel összefüggést keresünk egy szöveg, egy társalgás egymás utáni megnyilatkozásai között, s ha nem találunk ilyet, akkor konstruálunk valamilyen összefüggést. Ha például nem találjuk azt, hogy mi a közvetlen összefüggés az alábbi két mondat között:

A: *Rettenetesen megéheztem.*

B: *Miért nem hívod fel a nagymamát?*

– akkor valami olyan „relevanciahidat” kell teremtenünk, amely megmondja azt, hogy a második megnyilatkozás talán azért releváns, mert a B személy tudja, hogy A nagyanyja nagyon jól s gyakran főz unokája számára. A koherenciateremtés mint A nagyanyja nagyon jól s gyakran főz unokája számára. A koherenciateremtés mint különleges, másodlagos erőfeszítéseket igénylő folyamat lép fel a szimbolikus reprezentációval dolgozó modellek felső határainál: még ha fel is tesszük, hogy gondolatvilágunk nem más, mint kijelentések sokasága, e kijelentések „nyugvópontjait” keresve állandóan szükségünk van másodlagos koherenciateremtő elvekre.

Ezek az elvek már nem illeszthetők bele a nyelv (szigorúan az igazság világa körül forgó) leíró funkciójának keretrendszerébe. Olyan konstitutív elveket igényelnek, melyek utasítást adnak a használó számára, hogy keresse emlékezetét lehetséges következtetésekre, a következtetéseket utólag vonja le, ezekből teremtsen láncolatot, s így konstruáljon meg egy összefüggést a társalgás egyes mozzanatairól vagy egy szöveg egyes részei között. Ez nem algoritmus, hanem *játék* kérdése, s e játékban különböző végső keretek és szabályozások lehetnek érvényesek. Viccelődésnél, egyetemi órán, disszertációban és templomban egészen más relevanciakritériumokat használunk, hogy ugyanazt az elvet kielégítsük. Ebben a „felső illesztésben” tud összetettségű a nyelv említett leíró (s ehhez kapcsolódóan reprezentációs) és a cselekvéses modellje.

A vágyak világa sajátos koherenciateremtő erő a propozíciók világában, hiszen a propozíciók tömkelege is zűrzavaros. Ebben a rendteremtésben nemcsak a konstruktív szándékok, a vágyak formáló ereje játszik szerepet, hanem egy további kognitív tényező is. A *koherencia igénye*. Úgy tűnik, hogy a szimbólumközpontú felfogást

és az ennek megfeleltetett emberképet csak akkor tudjuk valóban adekvátan összefüggésbe hozni azzal a sok mindennel, amit az emberről, a társadalomról és a gépek nehézségeiről tudunk, ha feltételezünk az egyedi kijelentéseken túlmenő, másodlagos konstruktív koherenciateremtő mozzanatot. Ez lenne a vágyak és intenciók világával együtt az a másik felület és terület, ahol a cselekvésközpontú nyelv szemlélet szükségzerű kiegészítőjévé válik a pusztán reprezentációs szimbólumközpontú felfogásnak. Ezzel azonban nem iktatjuk ki a szimbólumalkotó és szimbólumhasználó emberkép középponti szerepét. Ez csak rámutat az elkerülhetetlen kommunikációs szempontra: a reprezentáció teremtésének igazi problémája az, hogy egy telített, értelmezett reprezentációkkal felruházott, szigorúan propozicionális rendszernek további mozzanatokra van szüksége ahhoz, hogy tényleg élővé váljék.

TAMÁS PÁL – ZSOLT PÉTER

A társadalmi kommunikáció szociológiájáról¹

4.4.1 Bevezetés

A szociológiának mindaz tárgya, ami társadalmi. Nem úgy szaktudomány, mint a politológia vagy a jogtudomány, amelyeknek határai könnyebben meghúzhatók. Ebből következően már előljáróban ki kell ábrándítanom azokat, akik valamilyen egységes tudásanyag megismerését remélik szociológia és kommunikáció vonatkozásában.

A szociológia mind kutatói, mind oktatási tekintetben igen nyitott a kommunikáció elméleti ismereteinek irányában. Az interdiszciplináris különbségek megjelenésén túl az ismertetésnek problémája az is, hogy bár nagyon sok szociológiai irányzatban felvetődik a kommunikáció (olyannyira, hogy a mai szociológia elméleti modelljeinek alapját gyakran éppen ez adja), sok hiányosság is fölfedezhető. A hiányosságok ott érhetők tetten, ahol a mai empirikus szociológia talán a legerősebb, és ez a státusrétegződés²-vizsgálatok témája. Viszonylag keveset tudunk az egyes rétegek kommunikációs stratégiájáról. A szociológia érintkezése a kommunikáció tárgyával tehát egyszerre rendszertelen, sőt hiányos – és gazdag. Az elmélet szintjén gazdagsága átnyúlik a filozófiába. Mindezen nehézségek ellenére azért úgy gondoljuk, hogy a főbb területek egyes jellegzetességét sikerül a teljesség igénye nélkül felvillantatnunk.

4.4.2 Rétegződéskutatások

A szociológia osztálykategóriákban történő elemzését egyre inkább felváltják a rétegződéskutatások. Korábban az egyes osztályok leírására vállalkoztak a szociológusok, s ilyen kategóriákban fogalmazták meg az osztályok értékeit, nyelvi megnyilvánulásait is. A kispolgároknak például a kicsinyes, akadékoskodó, formákhoz ragaszkodó beszéde, melyben akadozottság, nagyot mondani akarás, megalázkodásra való hajlandóság vagy épp uralkodni vágyás figyelhető meg, szembeállítható a nagypolgár nagylelkű és szabadelvű értékrendszerével. Pierre Bourdieu szerint ezek az

¹ A (4.4.1)–(4.4.4) részek Zsolt Péter munkája, a (4.4.5) Tamás Pálé.

² Státusrétegződés-kutatások: megkülönböztetnek foglalkozási, jövedelmi, kulturális, területi, érdekvérvényesítő stb. státusokat. Matematikai eljárások segítségével minden egyes emberről összegyűjthetők ilyen státusjellemzők, amelyek összeadhatók, illetve összevethetők más emberekével. Ezekből a mintázatokból különböző csoportok leírása válik lehetségessé.